

Endülüs Emevî Devleti'nde Şehir İdaresi: İşbîliye (Sevilla) Örneği¹

C. Ersin Adıgüzel²

Öz: Emevî idaresine muhalif olarak ortaya çıkan Abbâsî hareketinin başarıya ulaştığı II/VIII. yüzyıl ortalarında Emevî hanedanına mensup çok sayıda kişi Abbâsîlerce takip edilip ortadan kaldırılmıştır. Bu takibattan kurtulmayı başaran az sayıdaki Emevî hanedan mensubundan biri olan Abdurrahman b. Muaviye'nin İber Yarımadası'na geçip burada kendi hâkimiyetini tesis edişiyile birlikte Doğu'da ortadan kalkan Emevî idaresi Endülüs'te ihyâ edilmiştir. Bu hadise siyasî açıdan Endülüs için yeni bir dönemin başlangıcı olsa da, devlet ve şehir idaresiyle ilgili İslam dünyasının yerleşik müesseselerinin hemen hemen bir değışiklik olmaksızın Endülüs'te tatbikine devam edilmiştir. Bu çalışmada, Endülüs'te şehir idaresinin ne şekilde yürütüldüğü meselesi İşbîliye örneğinde ve Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî tarihiyle ilişkisi bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Endülüs Emevî Devleti, şehir, idare, İşbîliye (Sevilla).

A City Administration in al-Andalus: The Case of İşbilyyah (Sevilla)

Abstract: Many of the people belonging to the Umayyad dynasty were followed and killed by the Abbasid in the middle of the 2/8th century when the movement of the Abbasid emerged against the Umayyads and succeeded. The Umayyads that abolished in the East was revived in al-Andalus by Abdurrahman b. Muaviye who escaped the surveillance

¹ Bu makale “İşbilyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ceadiguzel@istanbul.edu.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-1302-7873>,

established his own sovereignty in the Iberian Peninsula. Although this fact was the beginning of a new period for Andalusia in terms of the political perspective, the practice of the state and the city administration being the fundamental institutions of the Islamic world continued almost same in al-Andalus. In this study, the issue of how the city administration was carried out in al-Andalus will be discussed in the example of Ishbiliyyah and in the context of its relationship with Spanish Umayyads's political history.

Key words: Spanish Umayyads, city, administration, Ishbiliyyah (Sevilla).

Giriş

İşbiliye (Sevilla), Endülüs'te Müslümanların başşehir Kurtuba'ya (Córdoba) taşınmaya kadar merkez olarak kullandıkları ilk şehir olup önemini Kurtuba'nın merkez edinilmesinden sonra da sürdürmüştür.

Endülüs tarihi idarî açıdan incelendiğinde en dikkat çeken husus Endülüs'ün Doğu İslam dünyasındaki devlet ve şehir idaresiyle gösterdiği benzerliklerdir. Endülüs'ün fatihleri ve fethi takip eden süreçte buraya yerleşen gruplar, Müslümanların yönetim konusunda Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretiyle başlayan, akabinde Dört Halife döneminde, özellikle de Hz. Ömer'in halifeliği esnasında gelişen ve nihayet Emevî Devleti döneminde uygulanmakta olan yönetim sistemini ve idarî müesseseleri fethedilen bu yeni topraklara taşımış ve tatbik etmişlerdir. Fethedilen yeni bölgeler, bu bölgelerin daha iyi idare edilmesi için bir takım düzenlemeler yapılması mecburiyetini de beraberinde getirmiştir. İslam'ın doğuşu ile Endülüs'ün fethi arasında geçen yaklaşık bir asırlık süreçte İslam devleti, birçok müessesesinin oluştuğu ve bu müesseselerde görev yapan idarecilerin yetki ve sorumluluk alanlarının netlik kazandığı bir idarî yapıya kavuşmuştur. Endülüs'te idarî teşkilat, o dönemde Emevîler'deki yapılanma örnek alınarak oluşturulmuştur. Bu durumun Endülüs'teki ilk uygulandığı yer başşehir Kurtuba idi. Ancak Kurtuba'da görülen ihtiyaçlar doğrultusunda bazı düzenlemeler yapıldığına da işaret edilmelidir (Özdemir, 2013: 128 vd.). Özellikle Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e gelişi ve Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Kurtuba birçok yönüyle Dimaşk'ı andıran bir şehir haline gelmiştir. Bu benzerlik şehrin sadece idarî yapılanmasında değil, Şam Emeviye Camii örnek alınarak inşa edilen Kurtuba Ulu Camii örneğinde görüldüğü üzere mimarîde de kendisini göstermiştir. Öte yandan diğer Endülüs şehirlerinin idarî teşkilatı Kurtuba örnek alınarak düzenlenmiştir.

Kurtuba'nın başşehir oluşunun bir diğer sonucu Endülüs kaynaklarının Kurtuba merkezli bir anlatıma sahip olmasıdır. Kurtuba'nın bu merkezî yerini, Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba* ve Nübâhî'nin *Târîhu kudâti Kurtuba* adlı müstakil olarak bu şehre ayrılan eserlerde de görmek mümkündür. Tüm bunlar Kurtuba hakkında geniş bilgi sahibi olmamızı mümkün kılarken, Kurtuba dışındaki Endülüs şehirlerinin durumuyla ilgili bazı detaylara ulaşmayı da zorlaştırmaktadır. Bu çalışma esas olarak başkent dışındaki şehirlerin idaresini İşbiliye örneğinde

incelemeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla metodolojik olarak Endülüs Emevî Devleti'nde şehir idaresini yürüten görevliler hakkında genel hatlarıyla bilgi verilmiş ve ardından İşbîliye örneği ele alınmıştır. Ancak yukarıda ifade edilen zorluktan dolayı Endülüs kaynaklarında İşbîliye'nin idarî yapısıyla ilgili bilgiye ulaşılamayan durumlarda Endülüs'teki genel uygulamaya işaret edilmekle iktifa edilmiştir.

Bu çalışmanın tarihî açıdan sınırlandırıldığı yıllar içinde bir dönemlendirme yapıldığında, Endülüs'ün fethedildiği yıl olan 92/711'den Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluş yılı olarak kabul edilen 138/756 yılları arasında geçen süre bir dönem; 138/756 ile Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış yılı olan 422/1031 arası da diğer bir dönem olacak şekilde ikiye ayrılabilir. 95/714'ten 138/756'ya kadar geçen kırk iki yıllık dönem Endülüs tarihinde "Valiler Dönemi" olarak isimlendirilir. Bu dönemde Endülüs, büyük çoğunlukla Emevîler'in Kuzey Afrika genel valisi veya Endülüs'teki kumandanlar tarafından belirlenen ve Dimaşk'taki Emevî halifesine bağlı olarak görev yapan valilerce yönetilmiştir (İbnü'l-Kûtiyye, 1989: 36-44). Endülüs'ün diğer şehirlerinde görevlendirilecek kişilerse Endülüs valisi tarafından tayin edilmiştir. Endülüs'ün fetih sürecini başlatan Musa b. Nusayr'ın³ Halife I. Velid tarafından Dimaşk'a çağırılması üzerine Endülüs'te yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Abdülaziz b. Musa Endülüs'ün ilk valisi olmuştur (Özdemir, 2013: 117).

Emevî Devleti'nin 132/750 yılında yıkılışının ardından Endülüs'te Emevî hanedanı mensuplarından Abdurrahman b. Muâviye tarafından 138/756 yılında Endülüs'te bir devlet kurulmasıyla Valiler Dönemi sona erdi. Ne var ki Emevîler Dimaşk'ta İslam dünyasının yegane halifeliğini uhdelerinde bulunduruyor iken Endülüs'te sadece bu coğrafyanın hükümdarı idiler. Endülüs Emevî Devleti hükümdarları 138/756'dan 316/929 yılına kadarki süreçte "emîr" olarak isimlendirilirken, Şii-İsmâîlî tehdit karşısında III. Abdurrahman tarafından 316/929 yılında Endülüs'te hilafetin ilan edilmesinin ardından devletin yıkıldığı yıl olan 422/1031'e kadar "halife" unvanını kullandılar (S.M. İmamuddin, 1990: 383-384).

Yukarıda işaret edildiği üzere Endülüs şehirlerinin idarî yapısında Kurtuba örnek alınmıştı ancak başşehir olması dolayısıyla Kurtuba, idarî açıdan Endülüs'ün diğer şehirlerinden bazı farklılıklara sahipti. Her şeyden önce bu şehir, Endülüs'te yönetimin başı olan emîr veya halifenin ikamet ettiği yerd. Ayrıca vezir, hâcib, kâdilcemâa gibi yüksek dereceli memurlar da Kurtuba'da yaşamaktaydı. (ed-Dûrî, 1995: 122). Bu durumun yanı sıra, Kurtuba'da bir mevkide bulunan kişi, diğer şehirlerde kendisi ile aynı görevle görevlendirilen bir başkasının sorumlu olmadığı işlerden de sorumlu olabilmekteydi. Örneğin İbn İzârî'nin ifadesine göre, III. Abdurrahman döneminde Kurtuba'da sâhibü'ş-şurta olan Ahmed b. Ya'lâ, aynı zamanda ordu komutanıydı. Ordunun sefere çıkması durumunda III. Abdurrahman tarafından ordu komutanı sıfatıyla sefere çıkmaktaydı (İbn İzârî,

³ Musa b. Nusayr, Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika Valisi olup Tark b. Ziyâd'ı 7000 kişilik bir orduyla Endülüs'e görevlendirerek fetih sürecini başlatan kişidir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, (2002), *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, Ankara: Araştırma Yayınları.

1930: II/221). İbn İzârî'nin bu kaydı, başşehir Kurtuba'da en azından belli bir dönemde ordu komutanlığı ile şurta teşkilatı sorumluluğunun aynı kişide birleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Emîr veya halifeden sonra en yüksek görev vezir ve hâciblik idi. Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren Endülüs'teki vezirlik uygulamasının doğudaki uygulamadan farklı olmadığı görülmektedir. Ancak zaman içinde Endülüs Emevî Devleti döneminde emîr veya halifeler tarafından farklı sayılarda vezir tayin edildiği görülmektedir. Mesela Emîr Hakem b. Hişam (179-206/796-822) beş vezir tayin etmişken (İbn İzârî, 1930: II/68), II. Abdurrahman (206-237/822-852) tarafından dokuz vezir görevlendirilmiştir (İbn İzârî, 1930: II/80; Özdemir, 2013: 125). Menşei İslam tarihçileri tarafından Sâsânîler dönemine kadar götürülen bir müessese olan hâcibliğin Endülüs Emevî Devleti'ndeki uygulaması doğudakinden bazı farklılıklara sahip idi. Endülüs Emevî Devleti döneminde hâcibler çoğunlukla vezirler arasından seçilirdi. Hükümdardan sonraki ikinci kişi olan hâcibe, hükümdara olan bu yakınlığından dolayı *el-vezîrü'l-akreb* de denilirdi (Taneri, 1996: 508; Chejne, 1974: 141). Endülüs'te özellikle IV/X. asırdan sonra hâcibler, hükümdarın sahip oldukları bütün yetkilere sahip olarak hükümdarı temsil etmekteydi. Bu geniş yetki alanının kendilerine sağladığı güçlü otoriteyle hâcibler, Endülüs Emevî Devleti'nin son dönemlerinde adeta halîfe gibi hareket etmeye başlamışlardı. IV/X. asrın sonları ile V/XI. asrın başlarında Endülüs'te yönetimi elinde tutan ve bu dönemin kendi adlarıyla anılmasını sağlayacak kadar yönetimde söz sahibi olan Âmirîler'in Endülüs Emevî Devleti'nde ulaştıkları eşsiz konum bu durumun en çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmektedir. Âmirî ailesinden hâciblik makamına getirilen ilk kişi olan İbn Ebû Âmir, II. Hişam'ın Endülüs Emevî halifesi olduğu dönemde (366-399/976-1009) "el-Mansûr" lakabını kullanmasının yanı sıra kendi adına para bastırıp hutbe okutuyor, resmi yazışmaları da kendisi imzalıyordu (Özdemir, 1995: 214).

Kurtuba dışındaki şehirlerin sivil idaresi ise ülkenin çeşitli bölgelerinde çıkan isyanlar sonucunda merkezi otoritenin zayıfladığı zamanlar dışında, Kurtuba'daki Endülüs Emevî emîr veya halifeleri tarafından tayin edilen valiler tarafından sağlanmaktaydı.

1. Vali

Endülüs Emevî Devleti'nde hakimiyet altındaki topraklar başşehir Kurtuba'dan idare edilmekte ve gerek İslam fethinden önce yarımada mevcut olsun gerekse fetihten sonra Müslümanlarca kurulmuş olsun bütün şehirler birer idarî merkez olarak başşehir Kurtuba'ya bağlı valiler tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca Hıristiyan krallıklarla sınırı olan bölgeler, her biri "sağr" adı verilen üç bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgelerin en büyüğü, Sağrûla'lâ (Yukarı Sınır) adıyla bilinmekteydi. Veşka (Huesca), Tutîle (Tudela), Lârîde (Lerida), Kal'atüeyyûb

(Calatayud) ve Turtûşe (Tortosa) gibi şehirlerin yer aldığı Sağrûla‘lâ'nın en büyük şehri Sarakusta (Zaragoza) idi. Sağrûlevsat (Orta Sınır) olarak bilinen diğer bir sınır bölgesi ise Tuleytula (Toledo), Mecrît (Madrid), Semmûre (Zamora), Şelemenke (Salamanca), el-Beledü'l-velfd (Valladolid) gibi şehirlerden oluşmakta ve Endülüs'ün orta bölgesinde yer almaktaydı. Sağrûlednâ (Aşağı Sınır) bölgesi ise Mârîde (Mérida) ve Batalyevs (Badajoz) şehirlerinden Atlas Okyanusu'na kadar uzanmaktaydı (Avcı, 2009: 473-474). Her bir bölge kendi içerisinde küçük yönetim birimlerine bölünmüş olarak emîr veya halffeyî temsil eden valiler tarafından yönetilmekteydi (Chejne, 1974: 138). Endülüs Emevî Devleti'nde şehir valisine “*hâkim*” de denmekteydi. Sivil ve askerî görevler ile yükümlü olan vali, emîr veya halifenin temsilcisi olduğundan şehirde görev yapan en üst düzeydeki memur konumundaydı. Endülüs Emevî emîr veya halifesi tarafından tayin edilen valiler, şehrin aristokrat Arap, Berberî veya Müvelledün⁴ ailelerine mensup kişiler arasından seçilebilmekteydiler. Bir valinin tayin edilmesi gibi görevden alınması da emîr veya halifenin tasarrufunda idi (Imamuddin, 1981: 52).

Endülüs Emevî Devleti'nde vali tayin edilirken şehirlerin etnik ve demografik yapısının göz önünde bulundurulması ile devlet hizmetinde bulunan ve bölgede asabiyesi güçlü kabileler arasında tercih yapılması hususları üzerinde durulması gereken başlıca konulardan biridir. Bu durum bilhassa Endülüs'ün Sağrûl-a'lâ olarak adlandırılan bölgesindeki vali tercihlerinde kendisini gösterir. Söz konusu bölgenin Aragon ve Navar gibi Hıristiyan krallıklarla sınır komşusu olması, bölge idaresinin verildiği ailelerin de buldukları bölgelerin sosyal yapı ve kültürüne mensup, bölge halkıyla aynı lisanı konuşan ve İslam öncesi dönemde buldukları bölgede siyasî nüfuz sahibi olmaları kuvvetle muhtemel olan kesim arasından seçilmesiyle sonuçlanmıştır. (Ación Almansa-Manzano Moreno, 2009: 339). İberyaya asıllı tebanın oldukça yoğun olarak yaşadığı söz konusu bölgede Benî Kasî gibi müvelled asıllı ailelerin yanı sıra Tücbîler olarak da bilinen Benî Muhâcir ve Benî Hûd gibi her ikisi de Arap olan aileler yöneticilik yapmıştır.

Bu konuda işaret edilmesi gereken diğer bir önemli nokta da merkezi otoritenin güç kaybına uğradığı dönemlerde valilerin Endülüs Emevî Devleti için teşkil ettiği güvenlik problemidir. Bu durum varlığını en bariz bir şekilde II. Abdurrahman'dan sonra Kurtuba'da hükümdar olan I. Muhammed (237-273/852-886) ve I. Abdullah (273-300/886-912) dönemlerinde gösterir. Konuyla ilgili İşbîliye'den gösterilebilecek en güzel örnek İbrahim b. Haccâc'ın valiliğe getirilmesidir. III/IX. yüzyılda Araplarla Müvelledün arasında yaşanan ve çok sayıda kişinin ölümüne sebep olan olaylar, nihayet şehirde büyük nüfuza sahip Benî Haccâc ailesinden İbrahim b. Haccâc'ın şehir valiliğine getirilmesiyle kontrol altına alınmıştır. Ne var ki Endülüs'te merkezî otoritenin zafiyet yaşadığı ve

⁴ Müvelledün, Endülüs'te İslamî kabul eden yerli İspanyol halkın soyundan gelen nesiller için kullanılan bir ibaredir. Araplar arasında soyun baba tarafından devam etmesi sebebiyle baba tarafının Arap, anne tarafının İspanyol olması halinde aile Arap sayılmış, anne-baba her iki tarafın veya anne tarafının İspanyol olması halinde müvelledündan kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Müvelledün”, *DİA*, XXXII, 228-229.

Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde mahallî idarelerin kurulduğu söz konusu dönemde -ki bunların en büyüğü Ömer b. Hafsûn tarafından Endülüs'ün güneyinde yer alan Bûbeşter (Bobastro) merkezli hareketli- Vali İbrahim b. Haccâc Kurtuba'ya olan bağlılığını sona erdirerek bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştı (Bosch Vilá, 1984: 60-71). Endülüs Emevî emîri II. Abdurrahman'ın hükümdarlık döneminin Endülüs kaynaklarında “*eyyâmü'l-arûs*” (düşün günleri) olarak nitelendirilmesi Endülüs Emevî Devleti'nin otoritesini yarım asırdan fazla bir süre tehdit eden bu gelişmeler bağlamında değerlendirilmelidir.

Valinin başta gelen görevlerinden birisi ordu komutanlığı idi. Emîr veya halifenin gerekli gördüğü durumlarda vali, idaresi altındaki şehirde asker toplar ve toplanan askerlerin ana orduya katılmasını sağlardı. Söz konusu durum genellikle Hıristiyan krallıklar üzerine çıkılan seferlerde görülmektedir. Bununla birlikte ülkeyi tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde, Kurtuba'dan gelecek bir emir üzerine vali orduyu toplamakla yükümlüydü. Endülüs Emevîleri döneminde yaşanan ilk dış tehlike olan Viking saldırısında Emîr II. Abdurrahman'ın emri üzerine sahil şehirlerinin valilerinin ordu toplayıp İşbiliye'ye yardıma gitmeleri bu uygulamaya örnek gösterilebilir (Hüseyin, 1987: 46-57).

Valinin görevlerinden bir diğeri ise vergi tahsili idi. Vali tarafından şehirde vergilerin toplanması ülke ekonomisinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesinin sağlanması açısından büyük bir önem arz ederken, Kurtuba'nın hâkimiyetinin kabul edildiğini göstermesi açısından siyasî bir anlam da taşımaktaydı. Emîr Abdullah'ın, kendisini İşbiliye valiliğine getirmesine karşılık olarak İbrahim b. Haccâc'dan yerine getirmesini istediği şartlar arasında kendisine yıllık vergi göndermesi şartı bulunmaktaydı. İbrahim b. Haccâc, kendisinden istenen bu şartları yerine getirerek İşbiliye valiliğine getirilmişti (Hüseyin, 1987: 90-92).

Yukarıda ifade edilenlerin dışında, vakıflarla ilgili gerekli düzenlemelerde bulunmak ve bazı idarî davaları hükme bağlamak da valinin görevleri arasındaydı (İmamuddin, 1981: 51).

2. Kadı

Bir hukuk terimi olarak kadı, “insanlar arasında meydana gelen hukukî anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre çözüme kavuşturmak için yetkili makam tarafından tayin edilen kişiyi ifade eder” (Atar, 2001: 66).

İslam toplumunda kadılık kurumunun varlığı İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanır. İslam topraklarının genişlemesine ve dava sayısında görülen artışa bağlı olarak Hz. Ömer, Amr b. Âs, Huzeyfe b. Yemân gibi sahâbîlere bizzat Hz. Peygamber'in Medine'de yargı yetkisi vermiş olduğu bilinmektedir. Asr-ı saadetten beri Müslümanlar arasında var olan kadılık makamında zamanla bir

takım gelişmeler görülmüştür. İslam devlet teşkilatında önemli yapısal değişikliklerin meydana geldiği Hz. Ömer devrinde, Medine başta olmak üzere Mısır, Suriye ve Irak bölgelerindeki şehirlere kadılar tayin edilmiştir (Atar, 2001: 66-67).

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye döneminden beri Kurtuba'da kadılık yapan kişi için için "kâdılcemâa" unvanı kullanılmaktaydı. Bir görüş, bu terkipteki "cemâa"yı "kadılar" şeklinde anlamışken bir başka görüş Abdurrahman b. Muâviye'nin İslâm toplumunun kadısı olarak gayrimüslim halkın kadılarından ayırt etmek üzere bu unvanı verdiğini kabul eder. Doğu İslâm dünyasında kullanılan "kâdılkudât" unvanının Endülüs Emevî Devleti'nin son yıllarında etkili olan Âmirîler döneminde kullanıldığı görülmüştür (Huşenî, 1989: 104; Özen, 2001: 77).

Her ne kadar Nübâhî, Endülüs Emevî Devleti döneminde kadıların, merkezde emîr tarafından belirlenen kâdılcemâa tarafından tayin edildiğini belirtmekteyse de IV/X. yüzyılda yaşamış olan Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba* adlı eseri başta olmak üzere Endülüs ulemâsının hayatlarına yer veren tabakât kitaplarında söz konusu dönemde kadıların bizzat emîr veya halîfe tarafından atandığı ifade edilmektedir.⁵ Nitekim Halife Hakem el-Müstansır-Billah döneminde kadılıkla görevlendirilen Muhammed b. İshâk'ın bu göreve getirildiğini bildiren yazıda "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Emîrülümünin Hakem el-Müstansır-billah'ın Muhammed b. İshâk b. Selîm'i kadılığı yürütmek ve müslümanlar arasında hüküm vermekle görevlendirdiğini; onu yargıyla ilgili en yüksek mertebeye yücelttiğini emreden yazıdır." ifadeleri yer almaktadır. (Alfonso Carmona, 2012: 114 vd). Bununla birlikte bir kişinin kadı olarak görevlendirilmesinden önce Endülüs Emevî emîr veya halîfelerinin, dönemin önde gelen âlimlerinin görüşlerine başvurarak bir karara vardıkları bilinmektedir. İbn İzârî'nin belirttiğine göre II. Abdurrahman bir kişiyi kadı olarak tayin etmeden önce dönemin önde gelen fıkıh bilginlerinden olan Yahya b. Yahya el-Leysi'nin görüşüne başvurur, onun olumlu yönde kanaat belirtmesi halinde o kişi kadılığa getirilir, aksi yönde fikir beyan etmesi halinde tayin gerçekleşmezdi (İbn İzârî, 1930: 11/80; Özdemir, 2013: 132).

Bir kişinin kadı olabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Kadı olacak kişide aranan şartlar şöyle sıralanabilir (Atar, 1979: 93-102):

- Müslüman olmak
- Âdil olmak
- Hukukî bir mesele hakkında hüküm verebilecek bilgi donanımına sahip olmak
- Dinin emir ve yasaklarına riâyet etmek

⁵ Bazı örnekler için bkz. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 134, 351; Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, XXIV, 80.

- Dış etkilere karşı koyabilecek ahlâk ve karaktere sahip olmak

Bir kişinin kadılık makamına getirildikten sonra riâyet etmesi gereken ilkeler de şöyle sıralanabilir (Huşenî, 1989: 22-23):

- Bir mesele hakkında hüküm verirken İslam hukukunun kaynağı niteliğinde olan Kur'an ve sünnetin öngördüğü şekilde hareket etmek

- Taşındığı sorumluluğun bilincinde olarak verdiği hükümleri her zaman sorgulamak

- Davalı ile davacı arasında asla ayırım yapmamak

- Tarafların bütün delillerini toplayıp meseleyi kavramak.

- Tarafların şahitlerini sonuna kadar dinlemek

- Meselenin anlaşılması halinde hükme bağlamayı geciktirmemek

- Müşâvir ve yardımcılarını ehil kimseler arasından tespit etmek

Endülüs Emevîleri döneminde kadınların Endülüs hükümdarları karşısında dahi adaletten ayrılmadan hüküm verdikleri görülmektedir. Başkadı İbn Beşîr'in (ö. 207/823) emîr aleyhine hüküm verip onu tazminat ödemeye mahkum etmesi, başka bir olayda emîr tarafından imzalanmış bir şehadetnameyi kabul etmemesi üzerine emîrin mahkemeye gelerek delillerini göstermeye mecbur kalışı bu duruma örnek gösterilebilir (İmamüddin, 1990: 387).

Endülüs'te Mâlikî fıkhi Emîr Hişâm döneminden (172-180/788-796) itibaren hükümdarların desteğiyle resmî kabul gören mezhep haline gelmişti ve kadınlar da bu mezhebe göre fetva vermekteydi (Marcos Quesada, 2012: 125). Endülüs'teki kadı tayinlerinde, kadının Mâlik b. Enes ve ona âit ilim halkasının fikhî görüşlerini bir araya getiren en önemli eser olarak kabul edilen Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene* adlı eserinin ezbere bilinmesi şart koşulmaktaydı (Çavuşoğlu, 2006: 470-471). Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e geçtiği zaman Müslümanlar yarım asra yakın bir süredir Endülüs'te yaşamaktaydılar. Endülüs'te Müslümanlar arasında gündelik hayatlarında karşılaştıkları meseleleri çözüme kavuşturacak ilim sahibi kişiler bulunmaktaydı. Mâlik b. Enes ile ilmî yakınlığı bulunan ve döneminde Endülüs'ün ilim otoritelerinden biri kabul edilen İşbîliyelî Muâviye b. Sâlih (ö. 168/785), Emîr I. Abdurrahman tarafından Kurtuba kadılığı ve imamlığı ile görevlendirilmişti (Huşenî, 1989: 54; Nübâhî, 1995: 63). Kadılıkla imamlık vazifelerinin İşbîliye'de aynı kişi tarafından yürütüldüğünü gösteren bir başka örnek Ahmed b. Ubâde'dir (ö. 378/988). Bu kişi İşbîliye Ulu Camii'nde uzun süre imamlık yaptıktan sonra şehir kadısı olmuş, bir süre sonra ise Kurtuba'da imamlığa getirilmişti (İbnü'l-Faradî, 1989: I, 116).

Halîfe Hakem el-Mustansır döneminde Kurtuba'ya davet edilen ilim adamları arasında olan İşbîliyelî meşhur nahiv âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989), Halîfe Hakem tarafından kendisinden önce

babasının üstlenmiş olduğu İşbîliye kadılığına getirilmişti (İbn Beşkûvâl, 1989: I/63; Zübeydî, 1984: 3). Kadılar her ne kadar Kurtuba'da ikamet eden emîr veya halîfe tarafından tayin edilmekteyse de kadının şehri idare eden vali tarafından tayin edildiği de vâkidir. İşbîliyelî meşhur fıkıh bilgini Muhammed b. Cünâde (ö. 296/908), İşbîliye'de III/IX. asrın sonlarından IV/X. asrın başlarına kadar idareyi elinde tutan Benî Haccâc'a mensup İbrahim b. Haccâc tarafından kadı olarak görevlendirilmiştir. (İbnü'l-Faradî, 1984: II, 1148). Bir valinin bir kişiyi kadılıkla görevlendirmesi genellikle iki yolla gerçekleşmekteydi. Bu görev tebliği kadılığa getirilmesi düşünülen bir kişiye ya şifahi ya da yazılı olarak iletilirdi (Marcos Quesada, 2012: 127-128).

İşbîliye'de kadılıkla görevlendirilen kişilerin büyük çoğunluğunun Arap asıllı olduğu görülmektedir. Mesela Yahyâ b. Ma'mer el-Elhânî (ö. 218/833), Muhammed b. Cünâde (ö. 296/908), Abdullah b. Halef (ö. 330/941), Muhammed b. Hasan (ö. 379/989), Ahmed b. Abdullah (ö. 396/1005), Muhammed b. Yahyâ et-Temîmî (ö. 416/1025) gibi kişiler bu duruma örnek gösterilebilir.⁶ Müvelledûn'dan olup İşbîliye'de kadılık makamına getirilen kimseler de bulunmaktaydı. Bu kişilerin en meşhurlarından birisi, şehrin önde gelen ailelerinden Benî Hattâb ailesine mensup olan Abdullah b. Ömer el-Hattâb, İşbîliye'de kadılık görevinde bulunmuştur. Ne var ki o, müvelledûn ile Araplar arasında çıkan çatışmalar sırasında 276/889 yılında öldürülmüştü (İbnü'l-Faradî, 1984: I/647). Endülüs Emevî Devleti döneminde Berberî asıllı kişiler arasından çok az sayıda kişinin bazı Endülüs şehirlerinde kadılıkla görevlendirildiği görülmekte, ancak bu şehirler arasında İşbîliye bulunmamaktadır (Marcos Quesada, 2012: 134).

Kâsım b. Muhammed es-Seyyâr, Halîfe Hakem Müstansır-Billah tarafından önce İsticce (Ecija) kadılığına getirilmiş daha sonra bu görevinden alınarak İşbîliye'de kadılık göreviyle görevlendirilmesinin yanı sıra Şurta teşkilatının da başına getirilmiştir (İbnü'l-Faradî, 1984: II, 1071). Kadılık ile imamlık görevinin aynı kişi tarafından yürütülmesi Endülüs'te sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Bu durum, kadı olacak kişi ile el-câmiu'l-mescidin imamı olacak kişinin hâiz olması gereken vasıfların hemen aynı olması ile izah edilebilir. İşbîliye ulemâsından olan Abdullah b. Halef el-Lahmî (ö. 330/941), Emîr Abdullah döneminde İşbîliye'de kadılık ve imamlık ile görevlendirilmişti. İki sene kadı olarak görev yaptıktan sonra kadılıktan azledilmiş, fakat imamlık görevine devam etmiştir (İbnü'l-Faradî, 1984: I/680). Endülüs kaynaklarında, kadılık ile imamlık örneğinde görülen bu durumun valilik dışındaki görevler için büyük ölçüde geçerli olduğunu ve görevlilerin Kurtuba'dan atamayla farklı şehirlerde farklı vazifelere getirildiğini gösteren çok sayıda örnek mevcuttur. Mesela Kurtubalı İbnü'l-Kûtiyye bir süre İşbîliye'de Şurta teşkilatının sorumlusu olarak görev yapmıştı (İbnü'l-Faradî, 1984: II/747). Kurtubalı Abdurrahman b. Muhammed (ö. 397/1007) İbn Zerb'in Kurtuba'da kadılık yaptığı dönemde müşavirlerden biri olmuş daha sonra İsticce (Ecija)

⁶ İşbîliye'de kadılık yapan bu kişilerin biyografileri için sırasıyla şu kaynaklara müracaat edilebilir: İbnü'l-Faradî, Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs, II, 897; age, II, 659; age, I, 391; age, II, 768; İbn Beşkûvâl, es-Sıla, I, 38; age, II, 740.

kadılığına getirilmiş, ardından hisbe teşkilatından sorumlu olmuştur. Bu görevinden sonraysa Ceyyân (Jaén) ve Belensiye (Valencia) şehirlerinde kadılıkla görevlendirilmişti (İbnü'l-Faradî, 1984: I, 464).

Endülüs Emevî Devleti'nde İslam idaresi altında yaşayan Hıristiyan halkın hukukî meseleleri Endülüs kaynaklarında “*kûmis*” veya “*kâdi'n-nasârâ*” olarak geçen, yerli Hıristiyan halkın ise “*cómes*” şeklinde isimlendirdikleri memurlar tarafından çözüme kavuşturulmaktaydı. (J. Simonet, 1888: 125-126). Bu görevin İslam hakimiyetinden önce Romalılar ve Vizigotlar dönemlerinde “*comes civitatis*”in devamı olması kuvvetle muhtemeldir (Özdemir, 2013: 128) Kûmisler Vizigot kanununu uygulamaktaydı. Kurtuba ve İşbiliye'de yaşayanlar yarımadaının en önemli Hıristiyan cemaatlerindendi, fakat Hıristiyan eliti Tuleytula'da ikamet etmekteydi. Dolayısıyla Tuleytula Endülüs'teki Hıristiyan cemaatin en önemli merkezi konumundaydı (Provençal, 1979: 431-432; Acién Almansa-Manzano Moreno, 2009: 339). İncelenen dönemde İşbiliye'de görev yapan kûmisler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, III/IX. yüzyılda Kurtuba'da kûmis olarak görev yapan Rebî b. Teodulfo'nun sorumlu oldukları arasında Hıristiyan cemaatin ödeyeceği cizyenin toplanması ve Hıristiyan kuvvetlerden oluşan saray muhafızlarının kumandası gibi görevlerin de bulunması bu görevde bulunan kişilerin icra ettikleri fonksiyon hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir (López y López, 1999: 174 vd).

Endülüs Emevî Devleti döneminde kadılar şehrin en nüfuzlu kişileri arasında bulunmaktaydı. Bu durum kadınların şehirde görev yapan üst düzey bir görevli olmasının yanı sıra ilim adamı olarak halk nazarında taşıdıkları itibarın bir neticesiydi. Kadınlar yargıyla ilgili meselelerin çözüme kavuşturulması dışında sosyal problemlerin halledilmesi için de en yüksek mercii teşkil etmekteydi. Örneği fazla olmamakla birlikte kadınların tıpkı valilerde olduğu gibi, Endülüs Emevî Devleti'nin otorite sorunu yaşadığı dönemlerde şehir idaresiyle ilgili işlerle de ilgilendiği de görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış sürecine girdiği V/XI. yüzyıl başlarında, İşbiliye kadısı İsmail b. Abbâd'ın şehir idaresinde oynadığı aktif rol gösterilebilir. O henüz hayattayken kadılık makamını oğlu Muhammed'e bırakmış ve şehir halkının talebi üzerine oluşturulan yönetici kadrodaki üç kişiden birisi olmuştur. Hammûdîlerin Kurtuba'da idareyi ele geçirdikleri 407/1016 senesini takip eden birkaç yıl Endülüs'ün tamamı için siyasî bir belirsizliğin oluşmasına sebep olmuştur. İsmail b. Abbâd da bu belirsizliklerle dolu ortamı kendisi için bir fırsat bilerek siyasî nüfuzunu artırmış ve İşbiliye halkının da desteğiyle mülûkü't-tavâif döneminin en güçlü emîrliklerinden biri olan Abbâdî idaresi kurulmuştur. (Benabûd, 1983: 50-53).

Kadı'ya Yardımcı Olarak Görev Yapan Memurlar

a. Müşâvirler

Hukukî davaların hükme bağlanmasında adaletin en üst seviyede gerçekleştirilmesi amacıyla kadılara yardımcı olmak üzere mahkeme esnasında hukukî meselelere vakıf birkaç fakih hazır bulunurdu. Kadıların hüküm vermeden önce bu fakihler ile görüş alış verişinde buldukları bilinmektedir. Eğer bu istişare sonucunda da hüküm vermede zorluk yaşanırsa diğer şehirlerde ikamet eden fakihlerin görüşlerine müracaat edilirdi (Özdemir, 1997: 145; Şahin, 2010: 39 vd). Müşavir/şûrâ meclisleriyle ilgili, Doğu İslam dünyasındaki uygulamadan farklı olarak Endülüs'te İslam hakimiyetinin erken dönemlerinden itibaren fikhî meclislerin yanı sıra saray meclislerinin de varlığına işaret edilmelidir. Bu meclislerde yer alacak kişilerin tayin veya azilleri Endülüs Emevî hükümdarları tarafından gerçekleştirilmekteydi (Marin, 2009: 148, 163). Tıpkı kadılarda olduğu gibi bu vazifeye getirilen kişiler de Mâlikî fikhini iyi bilen kişiler arasından seçilmekteydi. İmam Mâlik'in ve takipçilerinin fikhî görüşlerini ezberlemiş olan İşbiliyeli Sa'îd b. Abdülmelik (ö. 374/984) kendi şehrinde müşâvir idi (İbnü'l-Faradî, 1989: I, 308). İşbiliye'de müşâvirler meclisi üyesi olan ve yaşadığı dönemde İşbiliye'nin en muteber âlimi olarak gösterilen Yahya b. Ma'mer el-Elhânî'ye (ö. 218/833) İşbiliye halkının yanı sıra Kurtuba'dan da hukukî bir meselenin çözümü için müracaat edildiği bilinmektedir (Huşenî, 1989: 103, 114).

b. Şâhitler (Kâtipler)

Mahkeme esnasında tarafların ifadelerini dinleyip yazıya geçirmekle görevli olan şahitler, dürüstlüklerinden şüphe duyulmayan kişiler arasından seçilirdi. Şahitlerin görevleri sadece tarafların ifadelerini yazıya geçirme ile sınırlı olmayıp evlenme, boşanma, alım satım akdi gibi senet ve belgelerin hazırlanmasını da kapsıyordu. Bu yönüyle şahitlerin günümüzdeki noterlik hizmetinin bir benzerini yerine getirdiği ifade edilebilir. Bu görevi yerine getirebilmeleri için hukukî meselelere ve Arapça'ya vakıf olmanın yanı sıra güzel yazı yazabilmeleri de gerekiyordu (Özdemir, 1997: 146). Dava dosyasını düzenleyip tarafların mahkeme esnasındaki konuşmalarını kayda geçirdikleri için şahitler, özellikle dil ve yazıya hâkim kişiler arasından seçilmekteydi. İşbiliyeli dil âlimlerinden olan İbrahim b. Ubeydullah (ö. 362/972), Zübeydî'nin kadılığı esnasında görev yapan kâtiplerdendir (İbnü'l-Faradî, 1984: I/51).

c. Âkidü'ş-şurût

İslam tarihinin başlangıcından itibaren Müslümanların idarî, siyasî ve ticarî gelişmeleri yazıya geçirme geleneğine sahip oldukları, Hz. Peygamberin bizzat

kendisinin de bir satış akdinin yazı ile kayıt alınmasını istediği görülmektedir (Atar, 1979: 134-135).

Endülüs Emevîleri döneminde, resmî veya bağımsız çalışan ve vazifesi yapılan akitleri kayda geçirmek olan kişiler bulunmaktaydı (Kontbay, 2009: 73 vd). Başlıca görevleri arasında alım satım işlerinin onaylanması, çeşitli sözleşmeler ile hukukî belgelerin tescil edilmesi gibi hukuki muamelelerin kayıt altına alınması bulunan âkidü'ş-şurûtun günümüzde noterlerin gördüğü işlevin benzerini yerine getirdikleri ifade edilebilir (Kılıç, 1995: 62; Marin, 2009: 166).

İbnü'l-Faradî ve İbn Beşküval gibi tabakât müellifleri, Endülüs Emevîlerinde noterlik görevinde bulunan kişileri ifade etmek için kimi zaman "âkid li'ş-şerâit" ibaresini kullanmaktadır. Adı geçen tabakât kitaplarında, noterlik konumunda buldukları anlaşılabilirler hakkında verilen bilgilerden, bu görevde bulunan kişilerde bir takım vasıfların bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu görevde bulunan kimselerde, öncelikle fıkıh bilgisine sahip olma şartı aranmaktaydı. Bunun yanı sıra, belgelerin kayda geçirilmesi ile görevli olduklarından, noter olacak kişilerde güzel yazı yazabilme özelliği de aranmaktaydı. Muhammed b. Abdullah b. Eş'as el- Kureşî, İsbîliye'de hukukî meseleleri çözme (fetva) işinin yanı sıra noterlik görevini de ifa etmekteydi (İbnü'l-Faradî, 1984: II/703). Alım satım işlemlerini tescil etme yetkisini haiz bulunan noterlerin, söz konusu işlemleri yürütmek için gereken matematik (hesap ilmi) bilgisine de sahip olmaları gerekmektedir. İsbîliyeliler fıkıh ve hadis bilgisi olan Muhammed b. Abdullah (ö. 434/1042) hesap işlerine vakıf bir kişi olarak tanınmaktaydı (İbn Beşküvâl, 1989: II/767). İbn Beşküvâl'in verdiği bilgiden anlaşıldığına göre Endülüs Emevîleri döneminde noterlik hakkında yazılmış kitaplar bulunmaktaydı. İsbîliyeliler âlim Muhammed b. Ahmed el-Lahmî (ö. 433/1041) fıkıh ve hadis ilimlerinde geniş bir bilgi birikimine sahip idi ve noterlikte önde gelen kişilerden biri olmasının yanı sıra bu alana dair telif ettiği eserler de bulunmaktaydı (İbn Beşküvâl, 1989: II/764).

3. Sâhibü'ş-Şurta

İslam idarî teşkilatında önceleri şehrin hem dinî hem dünyevî işlerini deruhte eden valiler için kullanılan şurta unvanı, Abbâsîler döneminden sonra sadece şehrin emniyetinden sorumlu bir teşkilat haline gelmiştir (Zetterstéén, 1964: 585). Endülüs Emevî Devleti'nde kadıların sorumluluğu altında bulunan bir teşkilat olan Şurta teşkilatı, şehrin asayişini sağlamak ile görevli birimdi ve başında sâhibü'ş-şurta unvanı verilen bir görevli bulunurdu. Kamu ahlâkına karşı işlenmiş suçlar veya toplum hayatına zarar verebilecek davranışlarda bulunan kimselerin tespiti ve cezalandırılmasının yanı sıra geceleri şehrin kapılarını kapamak da Şurta teşkilatının görevleri arasında idi (Mûnis, 1985: 464; İmâmuddin, 1990: 388-389). Sâhibü'ş-şurta, suçüstünde yakaladığı kişileri herhangi bir soruşturma veya muhakemeye gerek duymaksızın işlenen suçta uygun cezayı verme salâhiyetine de sahip idi. Ayrıca kadı tarafından

cezalandırılan kişilerin cezalarının tatbiki de Şurta teşkilatının görevleri arasındaydı (Chejne, 1974: 142; Özdemir, 1997: 147; Yılmaz, 2010: 244).

II. Abdurrahman döneminde yapılan idarî düzenlemelerle eş-şurtatü'l-ulyâ ve eş-şurtatü's-suğrâ olmak üzere ikiye ayrılan teşkilat, III. Abdurrahman döneminde eş-şurtatü'l-vustâ adında üçüncü bir bölüme daha ayrıldı. Bu üç kısım hakkında Endülüs tarihi kaynaklarında yeterince bilgi bulunmadığından, onların görevlerinin ne olduğunu tam olarak tespit etmemiz mümkün olmadı. Bununla birlikte, eş-şurtatü'l-ulyâ'nın hâssa (toplumun üst kesiminde bulunanlar), eş-şurtatü's- suğrâ'nın avâm, eş-şurtatü'l-vustâ'nın ise bu iki kesim arasında yer alan a'yân zümresi ile ilgili olduklarını ifade edebiliriz (Özdemir, 1997: 147).

Endülüs Emevî Devleti'nin merkez dışındaki şehirlerde karışıklıkların yaşandığı bazı zamanlarda, hükümdarı temsilen ve asayişini temsil üzere Kurtuba sâhibü'ş-şurtası görevlendirilebilmekteydi. Mesela III. Abdurrahman, IV/X. yüzyıl başlarında İşbîliye'de yaşanan otorite sorununu ortadan kaldırmak amacıyla Kurtuba sâhibü'ş-şurtası Kâsım b. Velîd'i İşbîliye'ye göndermişti. Şehri bir süre İşbîliye valisi Muhammed b. İbrahim ile birlikte yöneten Kâsım b. Velîd, şehirde asayişin yeniden tesisinde önemli hizmetlerde bulunmuştu (İbn İzârî, 1930: II/130; Hüseyin, 1987: 105).

Endülüs Emevî Devleti döneminde şurta teşkilatında görev yapacak kişiler, hukukî meselelere vakıf ve hüküm verebilecek düzeyde fıkıh bilgisine sahip olan kişiler arasından seçilmekteydi. *Târîhu iftitâtî'l-Endelüs* adlı eseriyle de tanınan tarihçi ve dil bilgini İbnü'l-Kûtiyye, İşbîliye'de yaşadığı dönemde bir süre sâhibü'ş-şurta olarak görev yapmıştı (İbnü'l-Faradî, 1984: II/747). İşbîliye'de kadılık yapmış olan meşhur nahiv âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, aynı zamanda şehirde şurta teşkilatında da görevli idi (Zübeydî, 1984: 3). Aynı şekilde Kâsım b. Muhammed (ö. 353/963) de İşbîliye kadısı ve sâhibü'ş-şurtası olarak görevlendirilmişti (İbnü'l-Faradî, 1989: II, 615). Bu durum, kadılık makamında bulunan bir kişinin aynı zamanda şurta teşkilatında da bulunabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

4. Muhtesib

İslam devletlerinde genel ahlaki korumak ve kamu düzenini sağlamak amacına yönelik bir kurum olan Hisbe, Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanlar arasında süregelenmiştir. Bu işle görevli olan kişilere muhtesib, vâlî'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nâzırü'l-hisbe gibi çeşitli isimler verilmiştir. İyiliği emredip kötülükten sakındırma (emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker) prensibi gereğince Hisbe, toplum içerisinde bu görevi yerine getirecek kişilerin bulunması halinde diğer insanlar üzerinden kalkacak bir sorumluluk olarak

görülmüştür.⁷ Hisbe faaliyetini yürütmekle görevli memur için yaygın olarak “muhtesib” kelimesi kullanılmaktadır.⁸ Sahip olması gereken nitelikler hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de muhtesibin, sorumluluk alanına giren bir meselede meşru olan ile olmayanı ayırabilecek derecede dinî-meslekî bilgiye sahip olması yeterli görülmüştür. Esas itibarıyla iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, toplumun her bir ferdinin görevi ise de bu ilkenin muhtesibin asıl görevini teşkil etmesi sebebiyle muhtesib üzerine toplumdaki diğer insanlardan ayrı olarak dinî-hukukî bir sorumluluk yüklenmektedir. Bu sebeple, muhtesibin görev alanına giren meseleleri tam olarak araştırması, Hisbe faaliyetlerini geciktirmemesi ve herhangi bir ihmalde bulunmaması gerekir (Kallek, 1998: 133).

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren var olduğu bilenen Hisbe teşkilatının sorumluluk alanlarının zamana göre farklılıklar arz ettiği anlaşılmaktadır. Fâtımîler döneminde Haçlı seferleri dolayısıyla zimmîlerin, Eyyûbîler döneminde zimmîlere ilâveten Bâtınîlerin de denetimiyle görevli oldukları bilinmektedir. Bu örneklerden hareketle -genel hatlarıyla belirttiğimiz görevlerine ek olarak- Hisbe teşkilatının görev alanının içerisinde yaşanan dönemin şartları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir (Kallek, 1998: 137).

Hisbe teşkilatında görevli olan bir kişiyi ifade etmek üzere Endülüs'te ilk dönemlerde “sâhibu's-sûk” ismi kullanılırken daha sonra “veliyü'l-hisbe” ismi kullanılmıştır (el-Cersîfi: 1955: 120). Nübâhî, faaliyetlerinin genel olarak çarşı pazara mahsus olması dolayısıyla bu şekilde isimlendirildiklerini ifade etmektedir. Her ne kadar çarşı pazar denetimi yapsalar da, Endülüs'te muhtesiblerin görevleri bununla sınırlı değildi. II. Hişam döneminde ihtiyaç sahibi kimselere gereken yardımın dağıtımı gibi işler de muhtesiblerin görevleri arasındaydı. Endülüs Emevî Devleti döneminde genellikle kâdilmemâ veya sâhibü'l-medîne'ye bağlı olarak görev yapmakta olan muhtesibler hukuku iyi bilen fakihler arasından seçilirdi. Bununla birlikte Endülüs'te dinî ilimler dışındaki bir alanda uzman olan bir kişinin muhtesib olarak görevlendirildiği de vakidir. Halife II. Hişam zamanında Ahmed b. Yunus el-Harrânî adındaki tabip, Kurtuba'nın emniyet ve pazar zabıtası teşkilatının başına getirilmiştir. Eczacı ve attarların denetimi amacıyla görevlendirilmiş olması düşünülebilecek olan Ahmed b. Yunus el-Harrânî'nin bu göreve getirilmesi, en azından Kurtuba'da bizzat halife tarafından tayin edildiğini, dinî ilimler dışında ihtisas sahibi bir kimsenin de hisbe teşkilatının başına getirilebildiğini ve hisbe ile şurta görevlerinin aynı kişide toplanabildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. İbn Abdûn et-Tücîbî'nin verdiği bilgilerden, Endülüs'te hisbe faaliyetlerinin kadıların gözetimi altında

⁷ Endülüs'te hisbe hakkında yazılmış risalelerde, hisbe kurumunun temelinde iyiliği emredip kötülükten sakındırma esasının varlığı açık olarak zikredilmektedir. Örnek için bkz. el-Cersîfi, “er-Risâle” (thk. E. Lévi Provençal), *Selâsu resâil Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde (s. 118-130). Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1955, s. 119; es-Sakatî, *Un manuel hispanique de Hisba* (thk. G. S. Colin, E. L. Provençal), Paris: Librairie Ernest Leroux, 1931, s. 3.

⁸ Endülüs'te hisbe teşkilatının işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2002.

gerçekleştirildiği ve onların beytül-mâlden maaş almalarının kadıların takdirinde olduğu anlaşılmaktadır (Kallek, 1998: 139). İbnü'l-Faradî'nin Ahmed b. Hilal b. Zeyd el-Attâr hakkında "müftî's-sûk" olarak bahsetmesi, erken dönem olarak nitelendirilebilecek tarihlerde Endülüs'te "muhtesib" kelimesinin henüz yaygınlık kazanmadığı, çarşı pazar denetimi görevinde bulunan kişiler için "pazardaki işler hakkında söz sahibi" anlamında "müftî's-sûk" denildiği düşünülebilir (İbnü'l-Faradî, 1984: I/101).

Muhtesib, başta ekmek olmak üzere insanların gündelik hayatlarında ihtiyaç duydukları çeşitli maddeler için standartlar tespit eder, ölçü tartı aletlerini denetlerdi (İbn Abdûn, 1955: 39-40; el-Cersîffî, 1955: 120). Eksik tartan veya muhtesibden habersiz fiyat artıran satıcılar aynı suçu tekrarlamaları halinde tazire maruz kalır, muhtesibin gerekli görmesi halinde sürgüne yollanırdı. Kamu düzeninin her alanda en üst seviyede sağlanması muhtesibin görev sınırı içerisindeydi. Söz gelimi, camiye silahla gelen veya camide yemek yiyen bir kişiye muhtesib derhal müdahale etme yetki ve sorumluluğuna sahipti (İbn Abdûn, 1955: 23). Muhtesib, kişide bağımlılık yapan maddelerin kullanımını -örneğin haşhaş gibi- engelleme yetkisine de sahipti (el-Cersîffî, 1955: 122). Haşhaş gibi zararlı madde kullanımı öncelikle tek bir ferdi etkilese bile, derece derece bütün bir topluma zarar vereceği aşikâr olan bir alışkanlık olması sebebi ile muhtesibin sahip olduğu bu yetki ile kamu yararının gözetildiği ifade edilebilir.

Makkarî'nin *Nefhu't-tîb*'indeki kayıttan, Endülüs'te muhtesibler arasında elden ele dolaşan ihtisab kanunnamelerinin varlığını öğrenmekteyiz (Makkarî, 1968: I/128; Kallek, 1998: 140). Söz konusu kanunnamelerin muhtevaları hakkında kesin olarak bilgi sahibi olamasak da, ihtisab kanunnamelerinin Endülüs'te bir muhtesibin görevini yaparken karşılaşması muhtemel meseleler hakkında gerekli bilgilerin yer aldığı metinler olduğu anlaşılmaktadır. Hisbe teşkilatının işleyişi hakkında yazılmış bu kanunnamelerin en meşhur örneklerinden biri İşbîliyeli İbn Abdûn'a aittir. Endülüs kaynakları incelenen dönemde İşbîliye'de hisbe teşkilatında görevlendirilmiş kişilere ismen yer vermediğinden bu görevde bulunmuş kişiler hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç

Emevî Devleti döneminde gerçekleşen fetihler esnasında İslam hakimiyeti altına alınan Endülüs, idarî açıdan adı geçen devletin yönetim yapısı örnek alınarak oluşturulan müesseseler yoluyla yönetilmiştir. Endülüs Emevî hükümdarları Kurtuba'da ikamet etmiş ve Endülüs'te Müslümanların hakimiyetindeki şehirler Kurtuba'ya bağlı olarak görev yapan valiler tarafından yönetilmiştir. Endülüs Emevî Devleti dönemindeki vali tayinlerinde mensup olunan kabilenin etkinliği ve devlet hizmetinde bulunmuş olma gibi hususların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Valilikle ilgili olarak bir aile devlet hizmetinde bulunduğu müddetçe valiliğin aynı ailenin uhdesinde kalarak babadan oğula

devredecek şekilde devam ettiği görülmektedir. Endülüs Emevî Devleti'nin başşehir Kurtuba dışında otorite sorunu yaşadığı dönemlerde bazı şehir valilerinin bağımsız hareket etmeleri Kurtuba'yı meşgul eden başlıca sorunlardan biri olmuştur. İşbîliye örneğinde, III/IX. yüzyıl ortalarında, Endülüs Emevî hükümdarlarının otorite sorunu yaşadığı dönemde İbrahim b. Haccâc'ın Endülüs Emevî Devleti'ne olan bağlılığını kesmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. İşbîliyeli veya farklı bir şehirden olsun, İşbîliye'de idarî görev alan kişilerin doğdukları şehirde aldıkları eğitimi ilerletmek amacıyla çoğunlukla ilim yolculuklarına çıkarak Endülüs içerisindeki şehirlerin yanı sıra Kayravan, Mısır, Irak ve Hicaz bölgesinde yaşayan âlimlerden ders aldıkları ve fıkıh, hadis, kiraat ve dil gibi alanlarda derinleştikleri görülmüştür. İşbîliye'de vali dışındaki idarî görevlilerin benzer formasyona sahip oldukları tespit edilmiştir. Bir kişinin -valilik dışında- aynı anda yahut farklı zamanlarda birden fazla idarî görev almış olması da bunun bir sonucudur.

Yargı teşkilatında İslam dünyasının doğusundaki uygulamanın Endülüs Emevî Devleti'nde küçük bir isim değişikliği dışında aynı şekilde uygulandığı görülmektedir. Yargı teşkilatının en yüksek makamında bulunan ve başşehirde görevli kişi doğuda kâdilkudât adıyla bilinirken, Endülüs Emevî Devleti döneminde kâdilmecmâa şeklinde isimlendirilmiştir. Kurtuba dışındaki şehirlerde ise yargı merciine kadılar başkanlık etmiştir. Endülüs Emevî Devleti döneminde kadılar Mâlikî mezhebi fıkıh bilgisine hakim, hatta bu mezhep içinde yazılmış bazı eserleri ezbere bilen kişiler arasından görevlendirilmiştir. Siyasî alana pek müdahil olmayan kadıların bu alanda etkili oldukları zamanlar da görülmüştür. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışı sürecine girdiği XI. yüzyıl başlarında İşbîliye kadısı olan İsmail b. Abbâd'ın siyasî alanda nüfuzunu artırması ve nihayet Abbâd'ların İşbîliye idaresini yürütmeye başlaması bu duruma gösterilebilecek en çarpıcı örneklerden biridir. Şehrin huzur ve asayişinin sağlanmasıyla görevli olan Şurta ve Hisbe teşkilatlarında görev alan kişiler, tıpkı kadılık makamında olduğu gibi, Mâlikî fikhını iyi bilen kişiler arasından seçilmekte olduğundan bu görevlerden birinde bulunan bir kişinin kimi zaman kadılık makamına getirilmesi de bu bağlamda dikkate değerdir. Endülüs'te Hisbe teşkilatının işleyişiyle ilgili yine bu teşkilat içinde görev yapan kişilerce yazılmış eserler, muhtesiplerin fıkıh, dil ve matematik gibi alanlara dair sahip olduğu bilgi birikimini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ación Almansa, E.-Manzano Moreno, E. (2009). Organización social y administración política en Al-Ándalus bajo el emirato, *Territorio, Sociedad y Poder Anejo No.2*, s. 331-348.
- Atar, F. (1979). *İslam Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Atar, F. (2001). Kadı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, s. 66-69.
- Atçeken, İsmail H. (2002), *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, Ankara: Araştırma Yay.
- Avcı, C. (2009). Sugūr, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, s. 473-474.
- Benabûd, M. (1983). *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâ'î li'l-İşbîliye fî ahdi düveli't-tavâif*, Titvân: Matâbiu'ş-Şuyûh.
- Bosch Vila, Jacinto (1984) *La Sevilla Islámica 712-1248*, Sevilla: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- Carmona, Alfonso (2012). "Tres documentos el la literatura biográfica Andalusí de nombramiento para cargos judiciales", *Cadîes y Cadiazgo en al-Andalus y el Maghreb Medieval* (ed. Rachid al Hour- Rafael Mayor), Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas.
- el-Cersîfî, Ömer b. Osman (1955). er-Risâle (Thk. E. Lévi Provençal), *Selâsu resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde (s. 118-130). Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale.
- Chejne, Anwar G. (1974). *Muslim Spain: Its History and Culture*, Minneapolis: The University of Minnesota.
- Çavuşoğlu, A. H. (2006). el-Müdevvenetü'l-kübrâ, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, s. 470-473.
- ed-Dûrî, A. (1995). Emîr, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, s. 121-123.
- Hizmetli, M. (2002). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris (1989). *Kudâtu Kurtuba* (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî.
- Hüseyin, H.A.M. (1987). *et-Târîhu's-siyâsî li-medîneti İşbîliye fî'l-asri'l-Ümevî*, İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a.
- İbn Abdûn (1955). Risâletü İbn Abdûn fi'l-kazâ ve'l-hisbe (Thk. E. Lévi Provençal), *Selâsu resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde (s. 3-65). Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale.
- İbn Beşkûvâl, Ebü'l-Kâsim Halef b. Abdülmelik (1989). *es-Sıla I-III* (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî.
- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşî (1951), *el-Beyânu'l-muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib I-III* (Thk. E. L. Provençal-Georges Seraphin Colin), Leiden: E. J. Brill.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed (1984). *Târîhu ulemâi'l-Endelüs I-II* (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî.
- İbnü'l-Kûtîyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer (1989). *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî.
- İmamuddin, S. M. (1981). *Muslim Spain 711-1492 A. D. :A Sociological Study*, Leiden: E. J. Brill,.
- İmamuddin, S. M. (1990). *Endülüs Siyasi Tarihi* (Çev. Yusuf Yazar), Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Javier Simonet, Francisco (1888), *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid.

- Kallek, C. (1998). Hisbe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, s. 133-143.
- Kılıç, M. (1995). *Endülüs Emevi Devletinde Yargı*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kontbay, H. (2009). *Endülüs'te Şurût (Belgeleme) İlimi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- López y López, Ángel Custidio (1999), "El Conde de los Cristianos Rabí b. Teodulfo, Exactor y Jefe de la Guardia Palatina del Emir al-Hakam I" *Al-Andalus-Magreb* 7 (1999), s. 169-184.
- Marcos Quesada, J. (2012). "Poder central Omeya y poder judicial en al-Andalus: Nombramiento y destitución de cadíes", *Cadíes y Cadiazgo en al-Andalus y el Maghreb Medieval* (ed. Rachid al Hour- Rafael Mayor), Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas.
- Makkarî, Ebü'l-Hasan Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (1968), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb I-VIII* (Thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadr.
- Marin, Manuela (2009). İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması (Çev. Mustafa Can), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20, s. 145-169.
- Mûnis, H. (1985). *Fecru'l-Endelüs*, Cidde: Dâru's-Suûdiyye.
- Nübâhî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah (1995). *Târîhu kudâti Kurtuba*, (Thk. Meryem Kâsım Tavil), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Özdemir, M. (1995). Endülüs. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, s. 211-225.
- Özdemir, M. (1997). *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özdemir, M. (2006). "Müvelledûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, s. 228-229.
- Özdemir, M. (2013). *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özen, Ş. (2001). Kâdılkudât, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, s. 77-82.
- Provençal, E. L. (1979). Mozaraplar. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 431-432.
- es-Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed (1931), *Un manuel hispanique de Hisba* (Thk. G. S. Colin, E. L. Provençal), Paris: Librairie Ernest Leroux.
- Şahin, M. (2010), *Endülüs Emevi Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Taneri, A. (1996). "Hâcib". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, s. 508-511.
- Yılmaz, M. (2010), "Şurta", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, s. 242-244.
- Zetterstéen, K. V. (1964). Şurta, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 585.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (1984). *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl), Beyrut: Dâru'l-Maârif.